



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LOKALHISTORISK FORENING, BISPEBJERG

HISTORISK NOTAT NR. 3 & 4 OM



ÅER, RENDR OG SØER. VANDFORSYNING OG LOSSEPLADSER

UDARBEJDET FORLOKALHISTORISK FORENING, BISPEBJERG

**AF
CHRISTIAN KIRKEBY
1998**

LOKALHISTORISK FORENING, BISPEBJERGs område dækker Utterslev, Nordvestkvarteret med Pipfuglekvarteret, Bispebjergkvarteret og Emdrup.

Foreningens Hjemsted er: Kvartercentret Nordvest, Dortheavej 61, 2400 København NV.

Telefon: 28 14 02 68, fax: 38 14 02 62, Giro: 1-683-5080

Internet: Se Kvartercenteret Nordvests hjemmeside: www.kvartercentret.nv.kk.dk –

E-mail: kvartercentret@faf.kk.dk

Medlemskab koster 75 kr./året for enkelt medlemmer og
100 kr./året for foreninger, institutioner og virksomheder.

Der er foreningens formål at klarlægge bydelen Bispebjergs identitet og historiske baggrund og udbrede kendskabet hertil.

Dette gøres ved udgivelser, afholdelse af foredrag, udførelse af udlån af plancheudstillinger, gennemførelse af byvandring o. lign. i de enkelte kvarterer i bydelen. Endvidere kan vi også komme ud og holde foredrag i foreninger, institutioner og virksomheder.

LOKALHISTORISK FORENING, BISPEBJERG har tillige et Lokalhistorisk Arkiv, som kan ses ved henvendelse til Kvartercentrets Bibliotek, som har åbent:
mandag-torsdag kl.: 10-16, og fredag kl. 10-14.

I rækken af Historiske Notater er følgende blevet udarbejdet:

NR. 1A: HVAD ER BYDELEN BISPEBJERG? –Marts 1999.

NR. 2A: SOKKELUND HERRED & STENALDER TIL MIDDELALDER.
April 1999/september 2000.

NR. 3-4: ÅER, RENDER OG SØER, VANDFORSYNING OG LOSSEPLADSER, -
November 1998.

NR. 5: BISPEBJERG HOSPITAL – HOSPITALSVÆSENETS OPRINDELSE OG UDVIKLING - Februar 1999.

NR. 6: GRUNDTVIGSKIRKENS OPRINDELSE – November 1998.

**NR. 7: MØNTENS HISTORIE –
FRA KOMMUNAL EJENDOM TIL ANDELSBOLIGFORENING** -
November 1998.

NR. 8: UTTERSLEV – FRA LANDSBY TIL ÅNDEHUL I STORBYEN – Maj 1999.

**NR. 9: KLOKKERGAARDEN 1939-99
EN -FSB-AFDELING OG DENS HAVEANLÆGS HISTORIE** - Oktober 1999

NR. 10: FRA UTTERSLEV MARK TIL NORDVESTKVARTERET – Marts 2000.

NR. 11: BYGNINGER I DET OPRINDELIGE NORDVESTKVARTER – Maj 2000

November 1998.

Åer, render og søer, vandforsyning og Lossepladser.

Etableringen af det københavnske vandledningssystem.

Der var oprindeligt kun en naturlig sø i Københavnsområdet, nemlig Lersøen, som blev afvandret sammen med Utterslev Mose af Rosbækken ud i Øresund (ved Rosbækvej syd for Tuborg), Ladegårdsåen & Gjelveåen m. udløb ved Halmtorvet (kystlinie), Gåsebækrenden (fra Frb. Have m. udløb i Kgs. Enghave) og Harrestrupå (kommunegrænsen til Hvidovre) med Grøndalsåen. Degnemosen havde udløb i Grøndalsåen, og ikke i Utterslev Mose. Det var oprindeligt vandløb, uden forbindelse med hinanden, men det blev anderledes.

Den 1. Regulering af vandløbene var i 1370 med Peblingedammen (=dæmning) som er den nuv. Gyldenløvsgade. Den opdæmmede sø er lig med Peblinge- og Sortedamssøen, men kun kaldet Peblinge Sø (kote 5m). Blev udelukkende brugt til Møllebrug i byen "Havn".

Efter Københavns belejring i 1523 begyndte nyorganisering af Københavns befæstning i 1525. Nu var det ikke til møllebrug, men til fæstningsbrug man skulle bruge vand. Selvom Utterslev Mose var tørvemose uden egentlige søer, var der dog så meget vand i området, at det gjorde væsentligste del af vandreservoiret. Ved Lyngbyvejen etablerede man en mølledam Emdrup Sø (kote 14,5m) med en rende (Lygteåen) ned til Lersøen langs Lyngbyvejen (Kongevej). Lersøen fik en dæmning mod Rosbækken og vandet blev ledet mod vest af en rende, der også fik navnet Lygteåen (ca. 1525), der ved Bispeengen forbandt Grøndalsåen med Ladegårdsåen. Damhussøen var en af systemets vigtige vandreserve, som gennem Grøndalsåen/Ladegårdsåen kunne forsyne søerne med vand om fornødent. Derved forsvandt Lersøen som sø og blev derfor også kaldt for Rørsøen. Disse arbejder blev afsluttet af Kong Christian d. 4. Byens fæstningsanlæg blev etableret med efterfølgende forhold i første del af 1600-tallet.

Forstærket dæmninger ved Emdrup Sø og

Damhussøen (Roskildevej) blev ny forstærket dæmning ved Gl. Kongevej, frembragte Sankt Jørgens Sø. Desuden omlægning af Gjelveåen til Rosenåen, som går ad Vodroffsvej/Stenogade, Abel Cathrines Gade til stranden, der lå ved nuv. Halmtorv. Vesterbrostrækningen var der et skanseanlæg. Desuden var der skanser, Ladegården, Ravnsborg og Vartov ved Sortedamssøens nordøstlige hjørne. Disse forsikringer blev kun brugt 2. gange, nemlig af svenskerne ved belejringen i 1659 og af englænderne i 1807.

I 1705 bryder dette vandsystem mere eller mindre sammen og Søerne foran voldene gør til. Der bliver indledt en militær aktion for oprensning, først af Sortedamssøen og året efter af Peblingesøen. Men i 1725-27 blev der en fornyet oprensning udført af Vandvæsenet og generalmajor Scheel, hvorved søerne fik deres nuværende form med dæmninger.. **Hele dette vandledningssystem findes stort set forsat i dag, selvom det er rørlagt**, idet vandet fra søerne i dag ledes til Østre Anlægs sø og videre til Kastelgraven og derefter ud i havnen. Den rørlagte Rosenå indgår i dag, som del af byen kloaknet.

I 1543 var der følgende veje ud ad byen: Gl. Kongevej (Vestre Landevej), Peblingedam (Gyldenløvsgade), og ud ad Østreport, ad nuv. Dag Hammarskjølds Alle, Østerbrogade, Lyngbyvejen.

I 1562 etableres Fjællebroen med Sortedamssøen mod nord for denne og Peblingesøen mod syd 1618-20 (Chr. 4.) anlægges en dæmning med bro i midten, som overtog navnet Peblingedammen (=dæmningen). Den hedder i dag Dronning Louise Bro.

Oprindeligt fik byens 3 offentlige brønde i 1570'erne vand fra Emdrupsøen. Det blev ført ind i trykledninger langs Lyngbyvejen og Østre Alle. Ledningerne var udført i Egetræ- eller

pommersk fyr, fodret med blykappe. Dele af ledningerne er tidligere fundet på kommunehospitalets område og ved Lyngbymotorvejens etablering i 1975. I 1593 fik private lov til at få stikledninger lagt ud til deres huse. Disse rør lå i jorden og vandet blev kaldt "Springvand", i modsætning til "Pumpevand" der kom ad Lygteåen og Grøndalsåen via Ladegårdsåen. Pumpevand blev hentet ind fra søerne i træ-rør. Når man hentede vand fra brøndene eller hannerne i gården skulle vandet stå nogen tid, så urenhederne sank til bunds og så brugte man kun den øverste del af vandet. Så "Springvandet" var af en væsentlig bedre kvalitet, hvilket også bevirkede, at det kostede det 3-dobbelte af pumpevand. Der var også spildevand, der blev ledt ud i Søerne. Især Blegdammen var en stor synder. Det hed sig, at man drak øl (hvidt-øl) i stedet for vand. Det var dog en vits, men den sagde noget om situationen. I 1812 blev vandforsyningen offentlig.

Men systemet bryder sammen igen og ender med den store koleraepidemi i 1853. Man var begyndt at bruge vand ude fra til byens brønde, som var på Gammeltorv, Amagertorv og Højbro Plads. Senere kom vandkunsten. Det, der så sker af forurening, skyldes følgende forhold ud over byens overbefolkning inden for volde

Omorganisering af vand-, gas- og kloaksystemet.

Vandforsyningen.

Efter koleraepidemien omorganiserede man vandforsyningen med bygningen af vandværket i Studiestråde, der hvor musikstedet Pumpehuset ligger i dag, som dengang var en Ravelin i voldanlægget. Man begyndte så at bruge vandboringer i stedet for overfladevand. Det blev besluttet ved lov i 1857 og det vandværk og anlæg stod færdig i 1859. Vandforsyning fik også etableret vandfilterbassiner op til St. Jørgen Sø, mellem Vester Farimagsgade og Vestersøgade. De ejede området op til 1970'erne. Det forbedrede vandkvaliteten betragtelig. Sankt Jørgens Sø fungerede som vandreservoir. Med dæmningen fra Kampmannsgade blev søen delt i 2, så det ene bassin kunne renses, medens det andet fungerede. Nye jernrør blev lagt i byen og en rørtunnel under havnen ved Havnegade til Gl. Dok blev etableret nede i kalklaget.

Men det nye var, at man begyndte med **artetiske vandboringer efter kildevand i Damhussøens opland**, hvilket især var i Islev. Det

ne. Selv inde byen var der retiradehuse (såkaldte gruber) i gårdene med et stort hul i jorden, som kun tømtes enkelte gange årligt. Spildevandet blev ført ud i gaderne og løb væk i rendestenene. Uden for byen var der grøfter ved vejene, hvor spildevandet også løb, voldgravens uddybning sænkede grundvandsstanden og udtørrede byens brønde. Der var store hestehold og kreaturhold inde i byen. I 1840 var der ca. 1400 køer, 700 svin og knap 3000 heste inden for voldene, hvilket øgede forureningen voldsomt. De mange kirkegårde inden for byen medvirkede også til forureningen og med de mange opfyldninger, der blev foretaget, gjorde at dele af byen, stod på gængende undergrund. Det gjorde, at der inde i byen, især om sommeren, stank så ulideligt, at de velhavende boede på deres landsteder i sommerperioden.

Vestvolden.

blev etableret i 1886-1994, som en del af Københavns nye befæstning. Den har niveaufald ved nuv. Husum S-tog st. med betonmure i voldgraven. Volden krydser Harrestrupå niveaufrit, med overløb til denne. Vestvolden var lukket militær område op til 50'erne fra Frederikssundsvej til Køge Bugt. Den militære kaserne lå i Islev.

blev ledt til Damhussøen, som var vandreservoir ad Kildeåen, som var en rende foret med blåler og med sand i bunden ved siden af Harrestrupå. Desuden blev vandet fra Harrestrupå ledt ind i den nordlige Damhussø, som er den nuv. Damhuseng. Vandstanden blev reguleret af Kongeslusen ved Damhuskroen. Vandet blev ført uden om den sydlige sø ad Rødovre-enden. Grøndalsåen blev oprenset, reguleret og græstørvbeklædt og benyttet til at føre drikkevandet videre ind til byen. Ved Lygteåen udførte man et nyt vandløb ved siden af Ladegårdsåen ind til lige før Falkoner Allé, hvor efter vandet blev ført i rør til Gyldenløvsgade og ad østsiden af Sankt Jørgens Sø, hvor det blev ført ud i søen ved midterdæmningen. Når man havde tilstrækkelig drikkevand i Sankt Jørgens Sø, og når Lygteåen ikke kunne levere tilstrækkelig vand fra Emdrup Sø til Peblinge og Sortedams søerne, blev der ledt vand fra den nordlige Damhus Sø ad Vanløserenden over til Grøndalsåen, når den ikke blev benyttet til drikkevandstransport. Men allerede i

Havn og omliggende Terræn paa Absalons Tid.

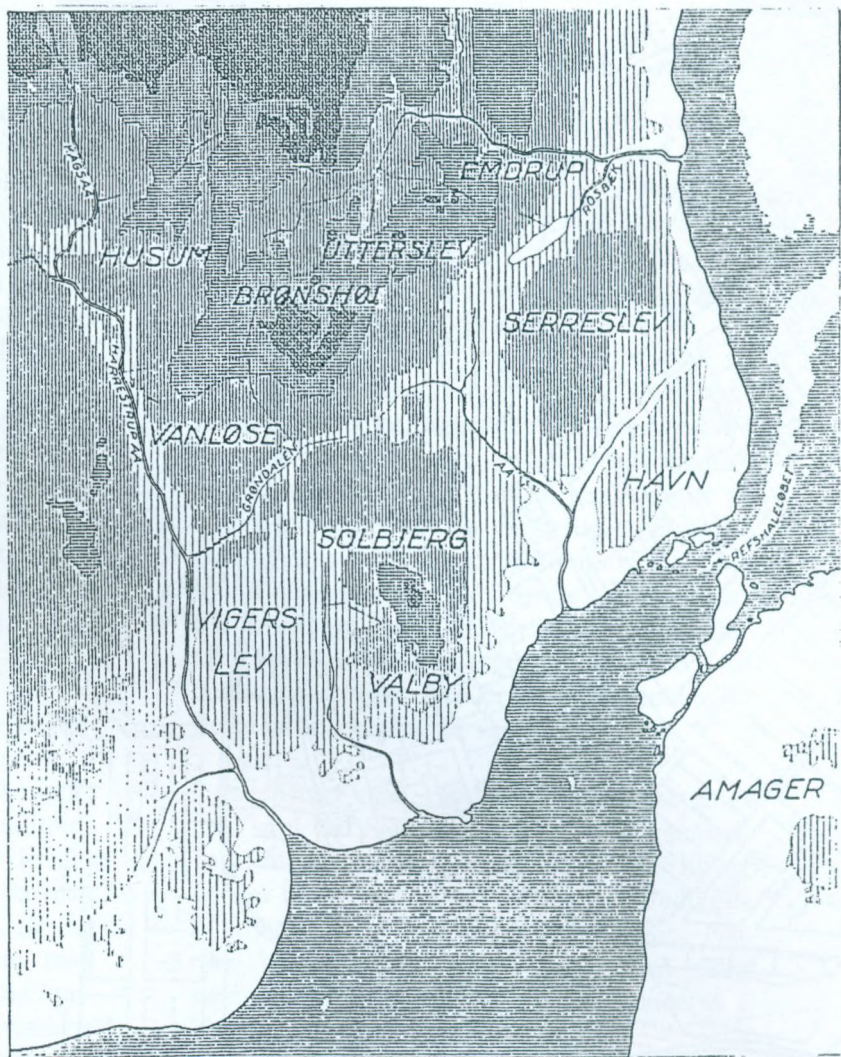
1 : 100 000.

Viser Højdeforhold, Kystlinie, Søer og
Vandløb, samt de oprindelige Landsbyers
omlængende Beliggenhed.

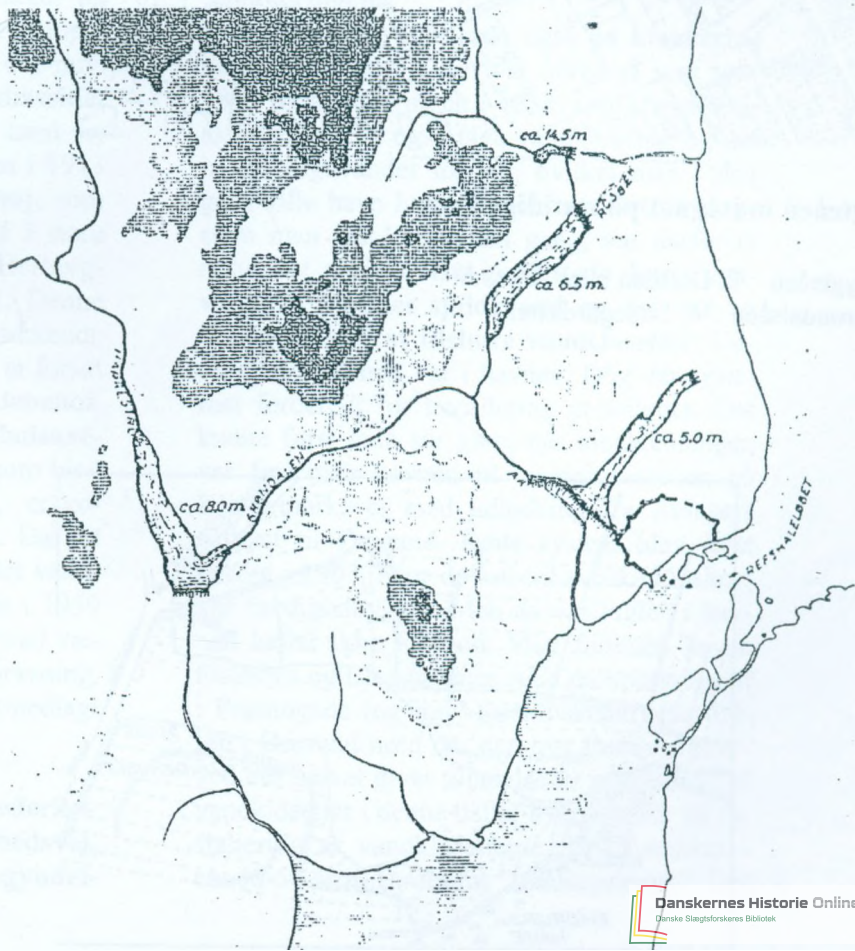
Højder paa Landjorden:

	over 30 m		5-10 m
	20-30 m		0-5 m
	10-20 m		

Efter Ramsing I.



OPRINDELIGE ÅER OG SØER I KØBENHAVNSOMRÅDET, SAMT REGULERING.

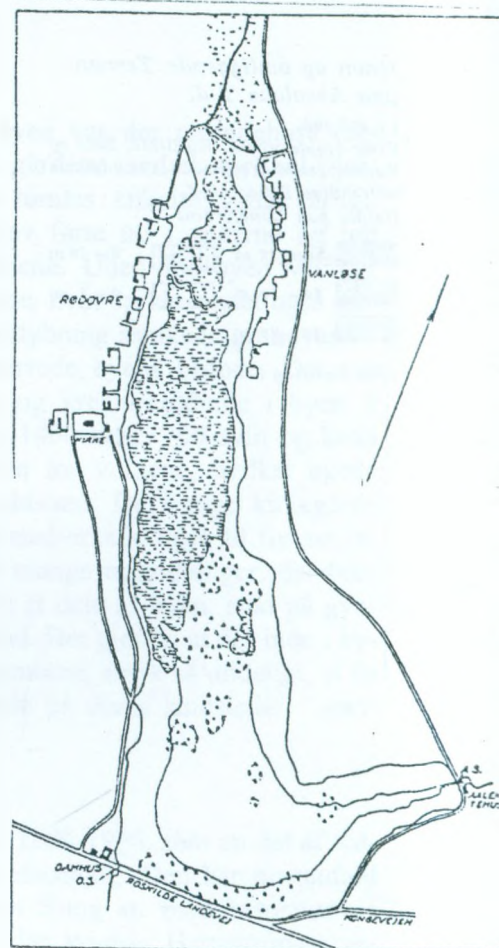
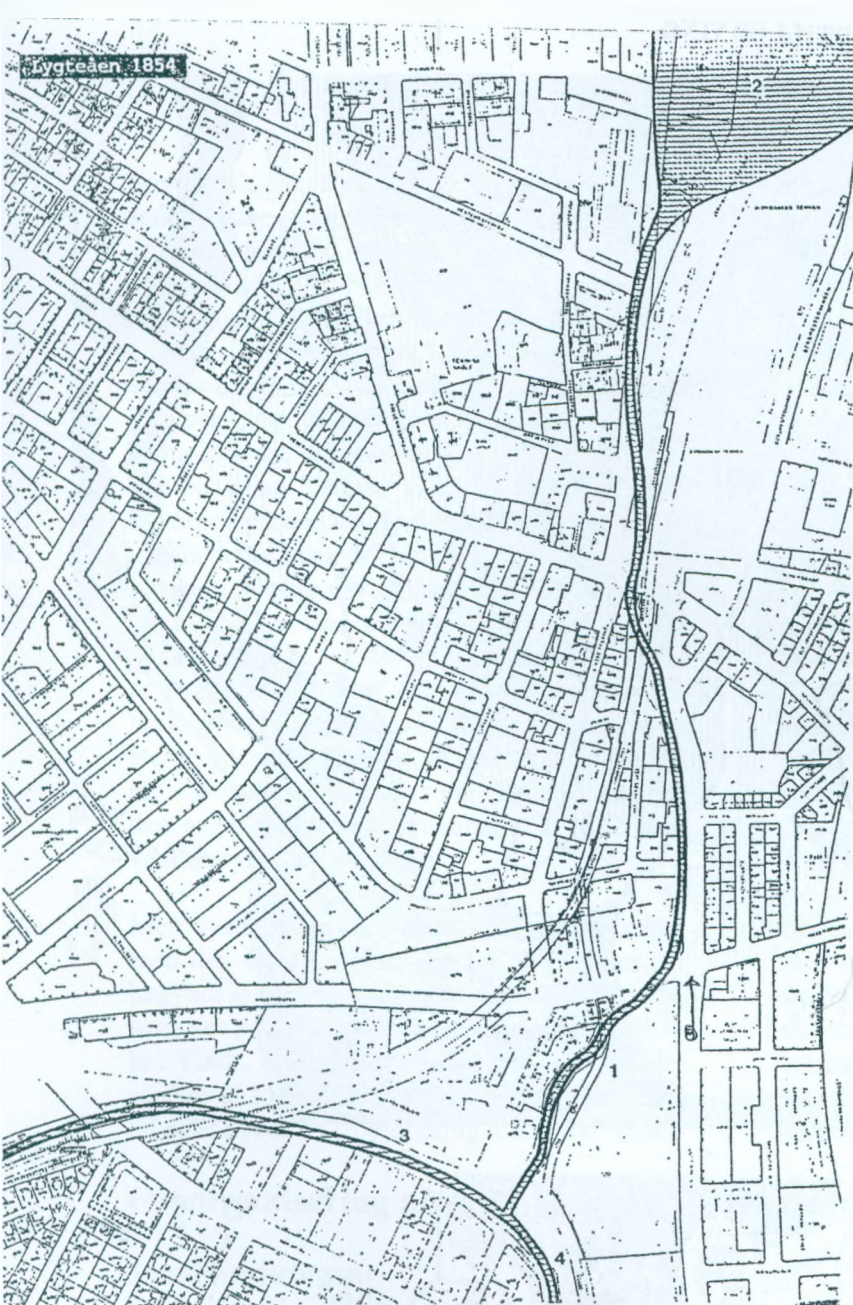


Mollegaard og Molledamme ca.
1600.

Jfr. Kortet S. 219.

Opstemninger ca. 1600.

1 : 100 000. Koter for Opstemning i m.
Dæmningerne ved Roskildevej (Dum-
hussoen), Emdrup Sø, Lerso, Gylden-
løvsø og Østerbrogårde.



Damhussøens 2 søer i 1755

1 : 20 000.

Søen er temmelig tilgroet, den største Del af Arealet er Mose eller Eng.

O. S. Overfuldsslusen.

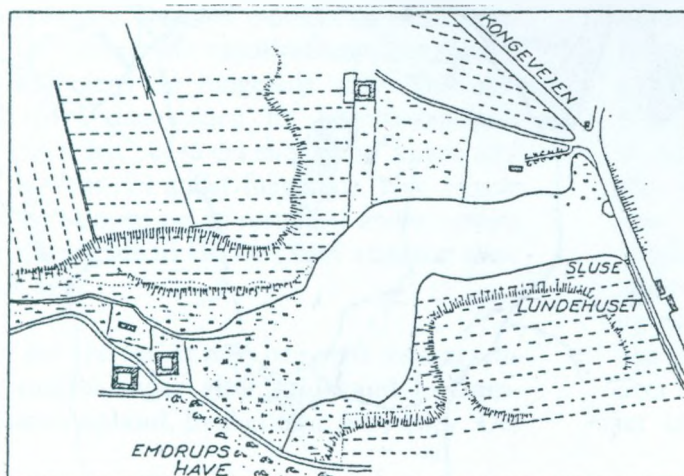
A. S. Aflobslusen.

Stadsarkivet.

Lygteåen indtegnet på nutidigt kort.

1. Lygteåen
2. Lersøen eller Rørsøen
3. Grøndalsåen
4. Ladegårdsåen.

Lygteåen



Emdrup Sø 1789.

1 : 10 000.

Til højre Slusen ved Lundehuset - løbet til Lersøen.

Stadsarkivet.

1880'erne blev der lagt drikkevandsrør direkte fra kildeboringerne i Islev til rørforbindelsen ved Falkoner Alle/Jagtvej. Dermed ophørte de københavnske åer at være drikkevandstransportører. Men allerede i 1871 blev Søndersø købt og i 1874-75 blev der lagt rør ind til Harrestrupå. Desuden var Søndersø rig på kildevand og hurtig blev der foretaget kildeboringer omkring søen. Lygteåen, som helt til 50'erne var delvis fritliggende, har den gang været ret stærkt forurenet. Den blev stort set rørlagt i 20'erne. I dag er der kun vand i Harrestrupå, som går i Kildeåens løb. Vanløsegrøften er tørlagt, og det skal regne meget kraftig, hvis der skal være vand i den. Rødovregrøften eksisterer kun i Damhusengens vestside og er også for det meste udtørret.

Et vandforsyningssystem har også en **højdebeholder** til udligning af svingningerne i vandbruget og for at skaffe vandtryk, så vandet kunne stige i hannerne. Det nærmeste mulighed nær byen var Søndermarken over for Frederiksberg Slot. Helt godt var det ikke da man den gang ikke kunne bygge vandtårne. Så det blev et vandret liggende åbent bassin med springvand indhegnet med lavt stakit. Det kunne klare det lave forbrug, når vandværkets pumper stod stille fra kl. 23-05. Vandbassinet i Søndermarken blev i 1890 overdækket og bassinet kapacitet blev forbedret med Pumpehuset i Sankt Jørgens Sø, der hvor det nuv. Planetarie er beliggende. **Søndermarkbassinet** ophørte med at blive brugt i 1933, og tømt for vand i 1981. Men forinden havde man i 1913 indviede **højdebeholderne på Bellahøj**, som den gang havde en stor kapacitet med 5 store beholdere, og som er beliggende ved Herbergvejen, syd for punkthusene på Bellahøj. Denne vandbeholder bruges i dag næsten udelukkende til vandforsyning til Frederiksberg. De er forsat i brug, men blev suppleret med **højdebeholderne i Gladsaxe på Tinghøj ved Gladsaxevej** (det gamle Sokkelunds tingsted), som blev indviet i 1931, udvidet i 39 & 56-59, er kolossal store som flere fodboldbaner. Da det ligger i kote 46 over daglig vande er det vandret liggende. Med den sidste udvidelse i 1959 på Tinghøj ophører Sankt Jørgens Sø med være en del af Københavns vandforsyning, hvorimod filtergrundene først blev helt nedlagt omkring 1970.

Det lokale vand- og gasværk på Frederiksborgvej 49 og vandtårn på Nøjsomhedsvej, nuv. Sokkelundsvej forsvinder i begyndel-

sen af århundrede formentlig med vandbeholderne etablering på Bellahøj. Det gamle vand- og gasværk fra det dav. Brønshøj-Rødovre kommune er i dag Københavns kommunes Belysningsvæsens oplagsplads, og kommunen har i dag planer om boligbyggeri på grunden (lokalplan Provstevej).

Nu er Bispebjerg/Emdrup med Brønshøj-Husum meget højtliggende og allerede i 1907 blev der på Brønshøjvej opført et interimistisk vandbeholder bestående af en jernbeholder på et firbenet gittertårn for en særlig højdezone i det fhv. Brønshøj-Rødovre kommune. Da bebyggelsen voksende blev denne beholder hurtig for lille og derfor blev det nuværende **vandtårn på Brønshøjvej** taget i brug i 1931 for denne højdezone. Der er denne beholder de fleste på Bispebjerg får vand fra.

I dag henter man vand fra boringer så langt væk som ved Slangstrup, Lejre og Regnemærk ved Ringsted. Allerede ved disse steder bliver vandet filteret og rensat hvilket overflødiggøre filtergrundene ved Sankt Jørgens Sø. Når man bruger overfladevand en sjælden gang sker det fra den tidligere nævnte Søndersø i Værløse.

Kloakeringen.

Endvidere begyndte man også på **kloakeringen i 1860**, som ellers var afvist så sent som 1843 og af regeringen i 1853. Det afviste kloakanlæg kunne også tage vandklosetter og det havde regnvandet for sig, hvilket man i dag godt ville have haft gennemført. Det kloaksystem man etablerede den gang, var derfor et reduceret projekt. **Det omfattede kun regnvand og husenes spildevand og det var en "forbrydelse" at tilslutte vandklosetter.** Udløbet af systemet var i havnen. Dog var systemet forberedt for installering af toiletter. Det kunne først lade sig gøre, når kloakledningen var ført over havnen til en pumpestation på Kløvermarksvej med udledning fra Amagers østkyst til Øresund. Dette system blev først færdig i 1903, hvor de københavnske kloaknet var færdigudbygget. Men da var lugten i havnen heller ikke for god. Men forinden havde Østerbro og Blegdammen med pumpestationen i Præstøgade (og nuv. Strandvænget) fået udløb i Øresund nord om den nye Frihavn, hvorved der blevet givet tilladelse til installering af vandklosetter i denne del af byen i 1893. Så installering af vandklosetterne blev forsinket i ca. 40-50 år til fordel for "tøndesystemet". Det

var mindre hygiejnisk, selvom de senere blev til ståltønder, som blev rensat i damp på Kløvermarken og på Lersøen (fra 1901).

Kloakeringen af Bispebjerg og Brønshøj/Husum Vanløse blev udført i årene 1902-04 ved at de eksisterende kloaknet blev forbundet indbyrdes og tilsluttet det københavnske. Det meste af Bispebjerg med Utterslev Mose ledes til Svanemøllebugtens pumpestation Strandvænget og videre til Lynetten. Det meste af det øvrige Brønshøj/Husum/Vanløse og "Pipfuglekvarteret" ledes til renseanlægget Damhusåen og videre over til Lynetten. Hvilken vej kloakken løber afgøres af, hvor vandskellene er. Nu var der ikke meget bebyggelse i de indlemmede områder, og den hastighed ny bebyggelse skete med, var også bestemt af, hvor megen kloakering man havde råd til. I Valbyområdet blev kloakeringen foretaget 1907-10.

Først i 1920'erne fik man stort set installeret vandklosetter i den københavnske boligmasse ved en meget stor "byfornyelsesindsat", ved påbud fra Sundhedskommissionen. Der var dog stadig en hel del boliger med toiletter i gården, eller på gangene uden for lejlighederne (i korridorhusene). 1973 findes der i Københavns og Tårnby kommuner 1646 helårs tøndebeholdere til wc'er og om sommeren er der 3149 stk.

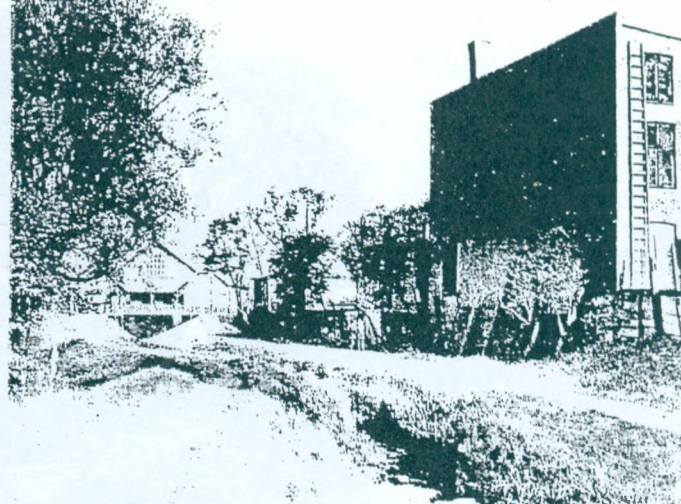
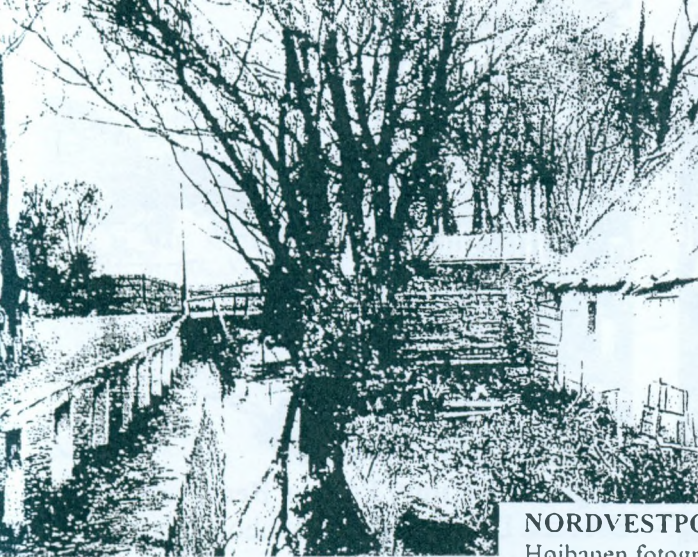
Gas- og elforsyning.

Vestre Gasværk blev allerede bygget i 1857 og lå i vandkanten der hvor den Den hvide Kødby er beliggende i dag. Senere kom Østre Gasværk til, og en af grundene til at indlemme Valbyområdet var placering et nyt Gasværk i Valby. Brønshøj-Rødovre havde som nævnt gasværk som nævnt på Frederiksborgvej 49 ved indlemmelsen, men det blev hurtig afløst af det nye Valby Gasværk. De københavnske gasværker har det med at slutte deres tilværelse brat. Vestre Gasværk sprang i luften i 1928 og Valby Gasværk i midten af 60'erne og få år efter blev Østre Gasværk nedlagt, da man indførte ny produktionsmåde af gas (baseret på olie), hvorved man kunne erstatte 300 mand med ca. 10. Anlægget blev placeret på Sundby Gasværk, hvor der også er en gasbeholder. På Sjællandssiden er der en beholder i Valbyparken. I dag bliver den københavnske gas lavet på naturgas.

Elproduktionen i København kom først til i

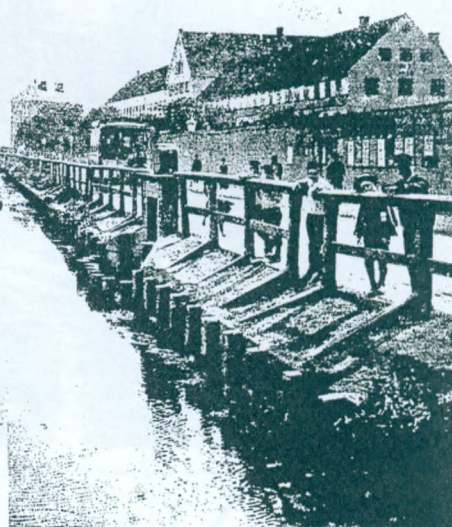
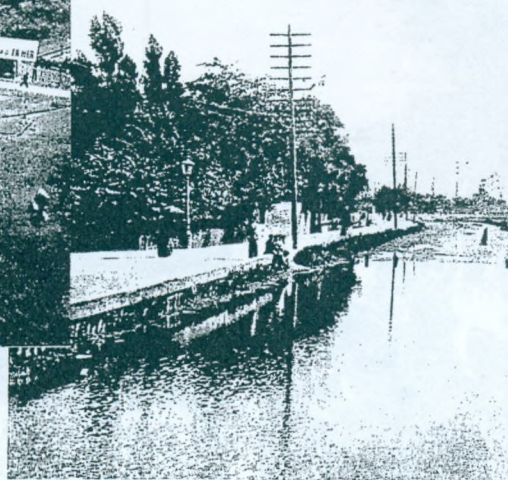
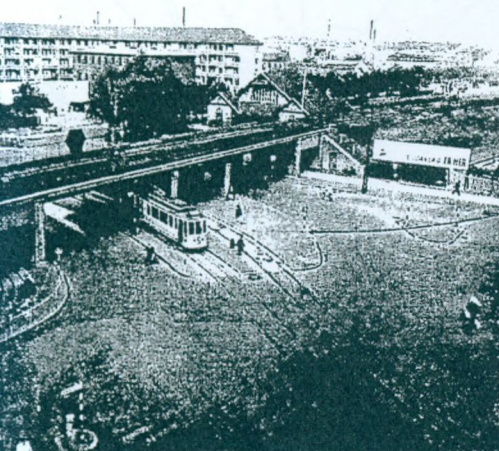
1892 med oprettelsen af Københavns Belysningsvæsen med det først elværk i Gothersgade 10, som fornyeligt blev det Det kgl. Teaters scene med navnet Tubinehallerne. Derefter kom Vestre Elværk i 1898 i Tietgensgade og Østre Elværk i 1902 i Østre Alle ved Trianglen. I 1920 kom H. C. Ørstedes Værket, som i 1959-66 blev ombygget til kraftvarmeværk, og udvidet med en ny blok i 1985. Svanemølleværket blev bygget i 1953-59 hvorved fjernvarmenettet i København blev påbegyndt. I 1971 blev Amagerværk I & II igangsat og i 1985 Amagerværk III. I 1989 kom Elkrafts Avedøreværk til. I 1960-70 blev kullene erstattet med olie og i dag bruges der naturgas på alle de store værker. Kun reserveblokkene på H. C. Ørsted Værket bruger kul. Fjernvarmenettet var oprindeligt baseret på damp og senere med 100^o varmt vand. Nye fjernvarmeledninger bliver derimod lavtemperaturvarme med en fremløbstemperatur på 80^o. Hele Københavns kommune er ved at få fjernvarme også villakvarterne. Med vekslere, enten i de store ejendomme, eller lokale områder med nye anlæg bliver det med lavtemperaturfjernvarmelæg, som er meget energibesparende. Dette sker gradvis. Kraftvarmeværkerne udnytter brændslet dobbelt så godt som de rene elværker. Siden 1987 har Belysningsvæsnet rådgivet i energibesparelse, hvilket en producent normalt ikke gør. I 1932 havde 95% af boligerne el i Københavns kommune og fra 1921 til 1963 blev gadebelysningen udskiftet fra gasbelysning til elbelysning. Det var den 2. maj de 6 sidste lamper fik el. I 1991 var der 5000 gaslamper med elpære. Helt op i 1950'erne var der f. eks. gasbelysningen på Nørrebrogade ud for Assistents Kirkegård en mand der tændte og slukkede lamper anvender specielt stang, så han kunne nå op. Formentlig har Bispebjerg kun haft elbelysning med af Frederikssundsvej/del af Frederiksborgvej.

På Bispebjerg blev der i 1966-68 bygget et fuldautomatisk spidsvarmeværk, Lygten oppe ved Tagensvej/Lygten. Det er tilsluttet Svanemølleværket. I 1968 kom koblingsstationen Bellahøj til på Hulgårdsvej. Her bliver hele det københavnske elsystem og forbindelsen med de øvrige sjællandske elværker koordineret. Importen af el fra Sverige sker også her, således at man får den billigste el til nettet. Fra 1967 har belysningsvæsnet vagtstation, som rykker ud, når der sker skader på el- og fjernvarmenettet, ligget her.



NORDVESTPORTEN:

Højbanen fotograferet i 1949 med sporvogne (bill. tv..). Bill. øverst tv. samme ste 1899 med Lygteåen. og bill. tv. ligeledes med Lygteåen taget i 1913. Det er Nørrebro siden tv.



Ladegårdsåen set fra Blågårdsbroen.

Foto fra 1885 , det tv. Ågade og th. Ladegårdsvej med fattigvæsents Ladegård. - Det lille billed nutidig forhold.



pel på kloak, under gangbroen.

ar det for man etablerede det egentlige kloaknet fra 1860. lev bortkørt at "natmanden" i hele 1800-tallet.

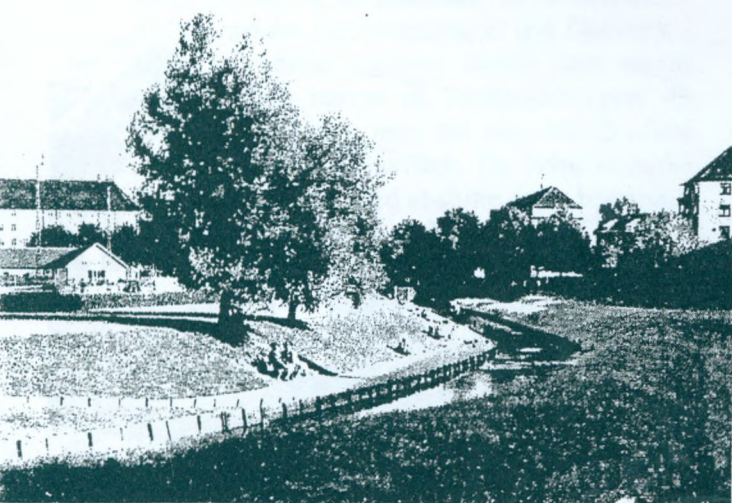
LYGTEÅEN & LADEGÅRDSÅEN



Lygteåen på nuv. Folmer Bendtsens Plads.
Set mod Lundtoftegade, henholdsvis 1901 & 1949



Lygteåen 1910 Lundtoftegade ved Hillerødgade.
Åen var grænsen mellem København og den tidligere Brønshøj-Rødovre kommune.
Det lille billed nutidigt billed af Lundtoftegade.
Åen blev overdækket i 20'erne da højbanen blev bygget.



Ladegårdsåen vest for Falkoner Alle.
Fotograferet sidst i fyrerne, blev overdækket i 1950'erne

Ladegårdsåen set fra nuv. telefonhus i Agade
ind mod byen. Den lave bygning, gård er det oprindelige Hotel Baltic, som var hotel og familiepensionat. Det er den institution som er på Smedetoften i dag.

LYGTEÅEN & LADEGÅRDSÅEN.

Lersøen ca. 1750.

1:10 000.

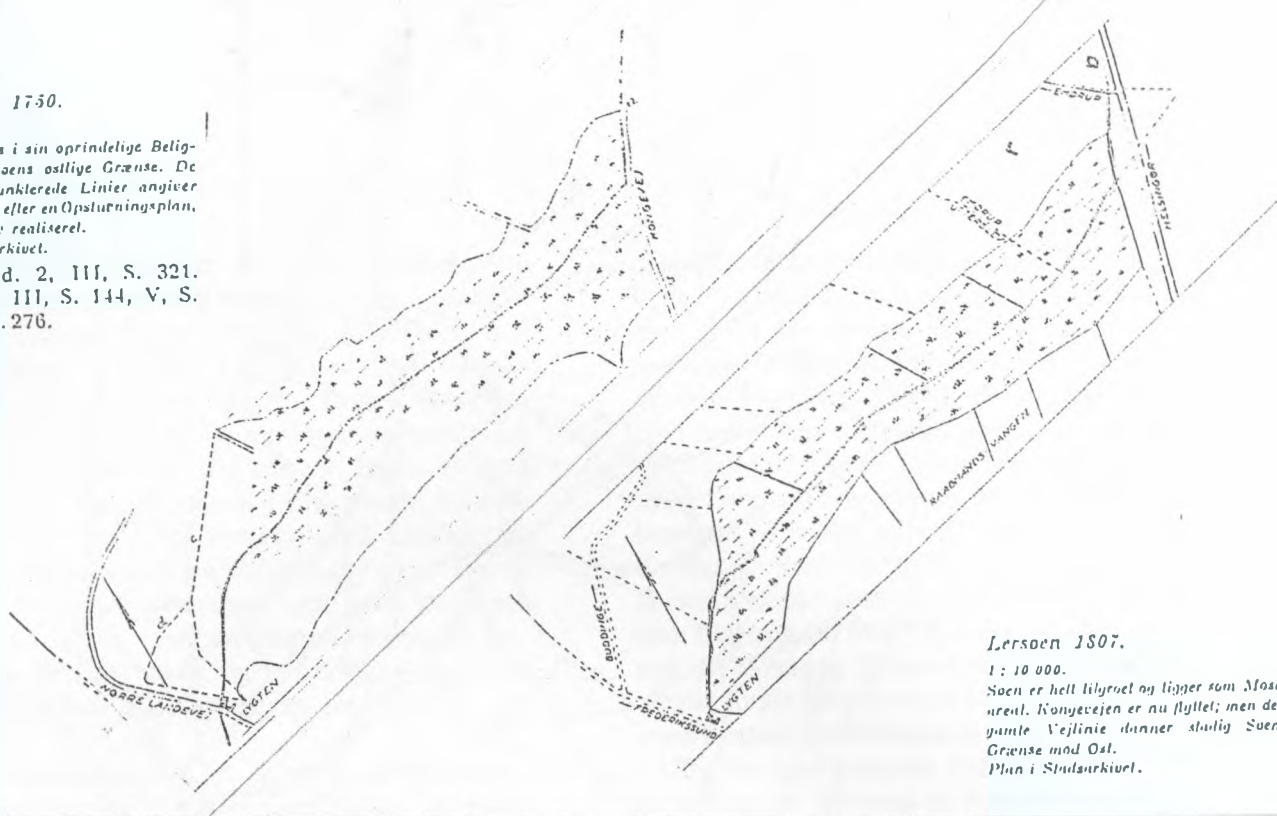
Kongerejen ses i sin oprindelige Beliggenhed som Søens østlige Grænse. De stiplede og punkterede Linier angiver Søens Grænser eller en Opstøvningsplan, der aldrig blev realiseret.

Plan i Stadsarkivet.

Hist. Medd. 2, III, S. 321.

O. Nielsen III, S. 144, V, S.

537, VI, S. 276.



Lersøen 1807.

1:10 000.

Søen er helt tilgroet og ligger som Moseareal. Kongerejen er nu flyttet; men den gamle Vejlinje danner stadig Søens Grænse mod Ost.

Plan i Stadsarkivet.

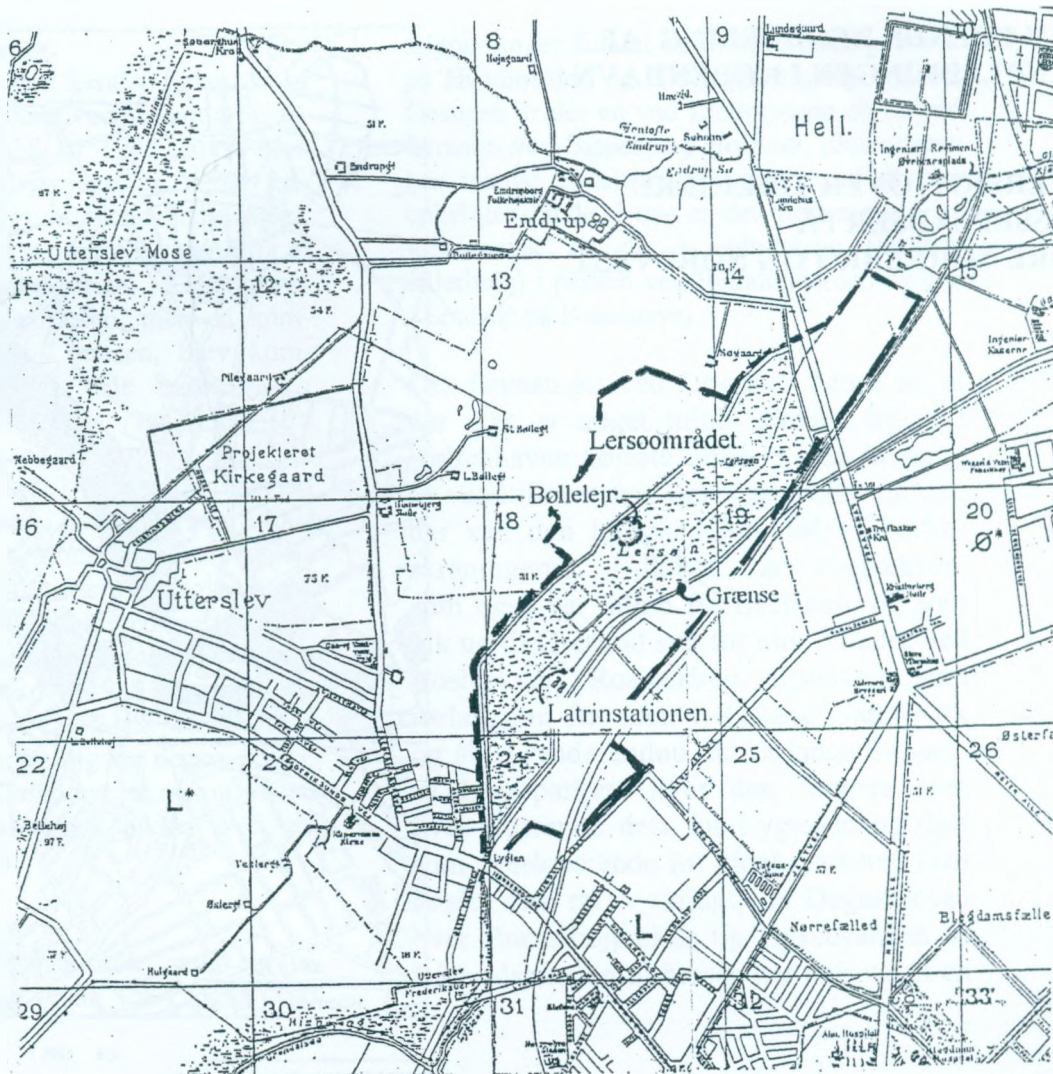
Lersøen ca. 1750 & 1807.

Læg mærke til navne og forløb af nuværende

Frederikssundsvej & Frederiksborgvej og deres navne,

LERSØOMRÅDET 1899.

Området beplantet med pilekrat og bølgeplanter, et tæt beplantning, hvor Lersøbøllerne gemte sig på Brønshøj-Rødovre Kommunes side, hvor det Københavnske politi ikke havde adgang. Grænsen er det østlige rende. Øst for denne københavnsk Losseplads.

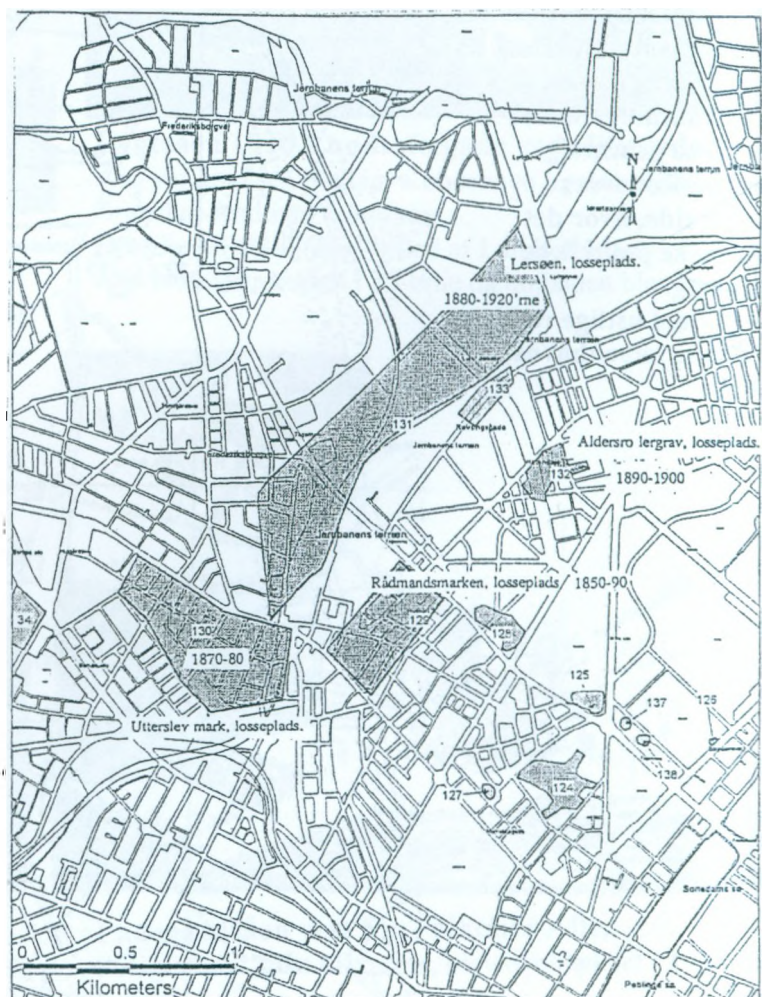


Udsnit af Københavnskort 1899 (Emil Orens forlag) Det kgl. Bibliotek.



NUVÆRENDE REGULERING AF VANDLEDNINGEN I KØBENHAVN

OVERSIGT OVER TIDLIGERE LOSSEPLADSER PÅ YDRE NØRREBRO OG NORDVEST



Renovation.

Af lossepladser var der 2 af i bydelen. Den ene var natrenovationslossepladsen i området: Frederikssundsvej, Stærevej, Glentevej, nuv. Højbane. Det var i tidsrummet 1870-1880, at den blev benyttet. Miljøkontrollen vurderer i dag, at der ikke er forureningsproblemer i området, da der var tale om ren latrin. Derefter flyttede lossepladsarealet til Lersøen, hvor der var losseplads helt frem til 1922. Området gik fra Frederikssundsvej til Lyngbyvejen. De sidste årti var lossepladsen oppe nord for Tagensvej. Da der også var dagrenovation, er der i dag jordforurening, og i "Lersøens" kolonihaver bør man ikke spise egne grønsager.

Latrinbanen var et sidespor til daværende Nordbane og sporet eksisterer stort set endnu. Den gik fra nuv. Ryvang st. og ned til Nørrebro Banegård, der var beliggende i nuv. Nørre-

bropark, idet den ved Hillerødgade (dav. Lyngbygade) svingede mod øst ind på banegården, hvor den i dag svinger mod vest ad Grøndalsparken. Nørrebro st. indvies i 1930, hvor højbanen stod færdig. 1934 kom det første S-tog Hellerup-Vanløse-Frederiksberg. Som latrinbane fungerede banen 1891-1906 med specialbygget vogne kørte latrinen ud som gødning til bønderne i Nordsjælland, især Allerød og Kvistgård. Renovationsselskabets latrinstation lå i nuværende Lersøpark og ophørte i 1906, da man fik jernbane over Langebro til latrinstationen på Amager (Kløvermarksvej), hvorefter arealet forsat blev anvendt til Losseplads. Lersøparken og kolonihaverne blev etableret i 1920'erne. I perioden fra 1921 til 1930 var der persontog fra Hellerup til Nørrebro banegård, som derefter blev nedrevet og omdannet til Nørrebroparken.

Utterslev Mose og Den forhistoriske Tid.

Eller Søborg Sø indtil 1887.

Nuværende udformning.

Utterslev Mose, som den kendes i dag, er af "nyere dato", nemlig skabt ved et stort arbejdsløshedsprojekt fra 1938 til 1942. Først som ungdomsarbejdsløshedsprojekt, og under krigen, som et almindeligt arbejdsløshedsprojekt, så folk undgik at blive sendt til Tyskland for at arbejde der i krigsindustrien. Københavns Vandvæsen ejede hele mosen, men da kommunegrænsen gik midt i mosen, blev kommunegrænsen flyttet, så hele mosen lå i København fra 1938. Det var mest fra Gladsaxe kommune og et mindre areal fra Gentofte kommune. Indtil da var området en regulær mose, hvor man i hvert fald hele 1800-tallet gravede tørv. I begyndelsen af middelalderen har der formentlig været et teglværk på den nuværende ø Tegholm ved vestvoldens indløb. Sådan lød et almindeligt udsagn tilbage fra 1950'erne. Da man i 1938 begyndte på omdannelsen var der ca. 2 ha vandareal i mosen, og da man var færdig var der ca. 35 ha vandareal og 45 ha. rørskove m.m. og 70 ha parkareal. En af bakkerne dækker over en uautoriseret losseplads.

Forhistorisk tid.

Fra forhistorisk tid har mosen været rig på dyreliv og fisk, og man har også ved

udgravninger fundet bopladser, nemlig 2 stk. på Husumsiden og 2 stk. på Bispebjergsiden. Desuden er der en ved Emdrupsøen og en ved Lersøen ved Bispebjerg Hospital, plus at man har mange enkeltfund i området af diverse enkeltgenstande. I dag er det mest synlige fra forhistorisk tid de 3 oldtidshøje (bronzealderhøje) i parken ved Bellahøjgården og den i Emdrup på Bolandsvej.

Det fantastiske ved Utterslev Mose er, at der ikke er noget tilløb. Arealet ligger i Københavns højeste område i en lavning, så vandtilløbet har været regnvand og det, der ved den lejlighed løb ned af bakkeskråningerne. Udløbet var Rosbækken, som også var udløb fra Leersøen, og som gik ud til Øresund syd for nuv. Tuborg ved Rosbækvej. Rosbækken eksisterer som rørlægning fra søen i Ryvang Naturpark og åben rende endnu derfra langs S-banen til Lersøparken, hvor den fungerer som overløbsrende dels for Lygteåen og dels som overløbsrende for kloaksystemet. Den rende, som nu er rørlagt, fra Degnemosen over Brøns-højparken og Hyrdevangen til Rådvalsplænen til mosen har nok været en

mindre bæk, idet den er landsbygrænse mellem Utterslev og Brønshøj landsbyer, men i historisk tid er det en af Vandvæsnet gravet rende.

Gyngemoseværket, den store forurener.

Med bebyggelsen som voksede frem i slutningen af forrige århundrede var kloakeringen ikke sammenhængende i daværende Brønshøj-Rødovre sognekommune. Deres afløb var for det meste ud i mosen. Nu var spildevand den gang ikke så farligt og skadeligt som i dag. I løbet af 1920'erne blev kloaknettet sammenhængende og ledt ud i Øresund og Kalveboderne. Men den største skade der skete på mosen var da man i 1949-50 fra Gladsaxe Kommune byggede **Gyngemoseværket** med udløb i vestvolden mellem Mørkhøjvej og Bystævnet. Indtil 1970, da værket blev nedlagt, og dens kloaknet tilsluttet Lynetteværket, var der utallige lugtgener for omkringboende rundt om hele mosen fordi rensningen ikke var effektiv, og der var talrige driftsstop, hvor spildevandet blev udledt urensset i Vestvolden og Mosen. Det var slemt, især i 60'erne var der et stigende antal gange disse driftstop. .

Retablering af mosen.

Dybden i vandet er fra 1,5-2,1 m. Da mosen ikke har noget tilløb er vandtilførselen noget af et problem især efter lukning af Gyngemoseværket. Derfor pumper man vandet op fra Harrestrupå, hvor den krydser under Vestvolden ved Islevbrovej i det sydlige Husum og ved Husum S-tog Station, hvor Volden har et stort niveauspring, bliver vandet igen pumpet opad, hvorefter det løber ud i mosen. Udløbet er så i den modsatte ende i Emdrup, hvor den løber ad Søborghusrenden til Emdrup Sø og videre derfra, som bliver beskrevet i foregående, ad den rørlagte Lygteå. Udløbet bliver reguleret af Søborghusopstemningen. Med andre ord "Vandet løber op i Utterslev Mose", når man taler om tilløb.

Med den nye tilførelse er vandstanden steget,

Kilder:

Naturovervågning af Utterslev Mose 1995, - Parkafdelingen og Afløbsafdelingen 1996
Københavns kommune, Stadsingeniørens direktorat.

København, - Fra Bispetid til Borgertid, - Byplansmæssig udvikling til 1840.
Udgivet af Stadsingeniørens Direktorat. - I kommission hos J.H. Schulz Forlag.

således at det er gået udover de mange øer i mosen, og fuglebestanden, som holder til her, er blevet voldsomt reduceret. Derfor går de kommende års plejeplan ud på at retablere disse øer, som er blevet formindsket i nogle tilfælde op til 50%. Ganske vist har visse arter af fugle god ynglesucces, som f.eks. toppe, lappedykker, men de kan også klare sig, trods den ringe dybdesigtbarhed, der er i mosen på ca. 1 m. som sommergennemsnittet. Det skyldes også at bundvegetationen er forsvundet siden 1990 og der vil gå nogle år endnu inden den vil komme igen. I Kirkemosen er det mindre slemt, og man formoder at bundvegetationen er kommet igen, selvom man endnu ikke kan konstatere det.

Desuden har der været utallige overløb fra gadekloakerne ud i mosen, som ved kraftige regnskyld og hvor kloakkerne ikke kan klare mængden, bliver dette ledt ud i mosen. Det er ikke helt rent. Men man vil nu gerne have vandet til mosen, så derfor leder man mange af disse overløb ud til et "grønt renseværk" sydvest for Hareskovmotorvejen (Hillerød-motorvejen). Det fungerer således, at vandet bliver ledt ind i de tagrørbeplantede områder og gennem deres rodzonelag og nederst er der kalk-/grus til at binde fosforen og kvælstoffet (op til 80%), som er de "største syndere" i mosens forurening. Det rensede vand pumpes så ud i mosen. Med dette rodzoneanlæg får man et godt tilskud af "rent vand". I sommerhalvåret skal anlægget også rense mosens vand og i løbet af 2 år vil vestmosens vand have været igennem anlægget. Dette anlæg kostede 13 mill. kr. at etablere, medens hele mosens etablering i 1938-42 kostede 2 mill. Kr.

Med disse foranstaltninger forventer man i næste årtusinde at få et acceptabelt niveau for vandkvaliteten af mosens vand og indtil videre har man fået vandkvaliteten stabiliseret. Man må håbe, at bundvegetationen snart kommer igen.

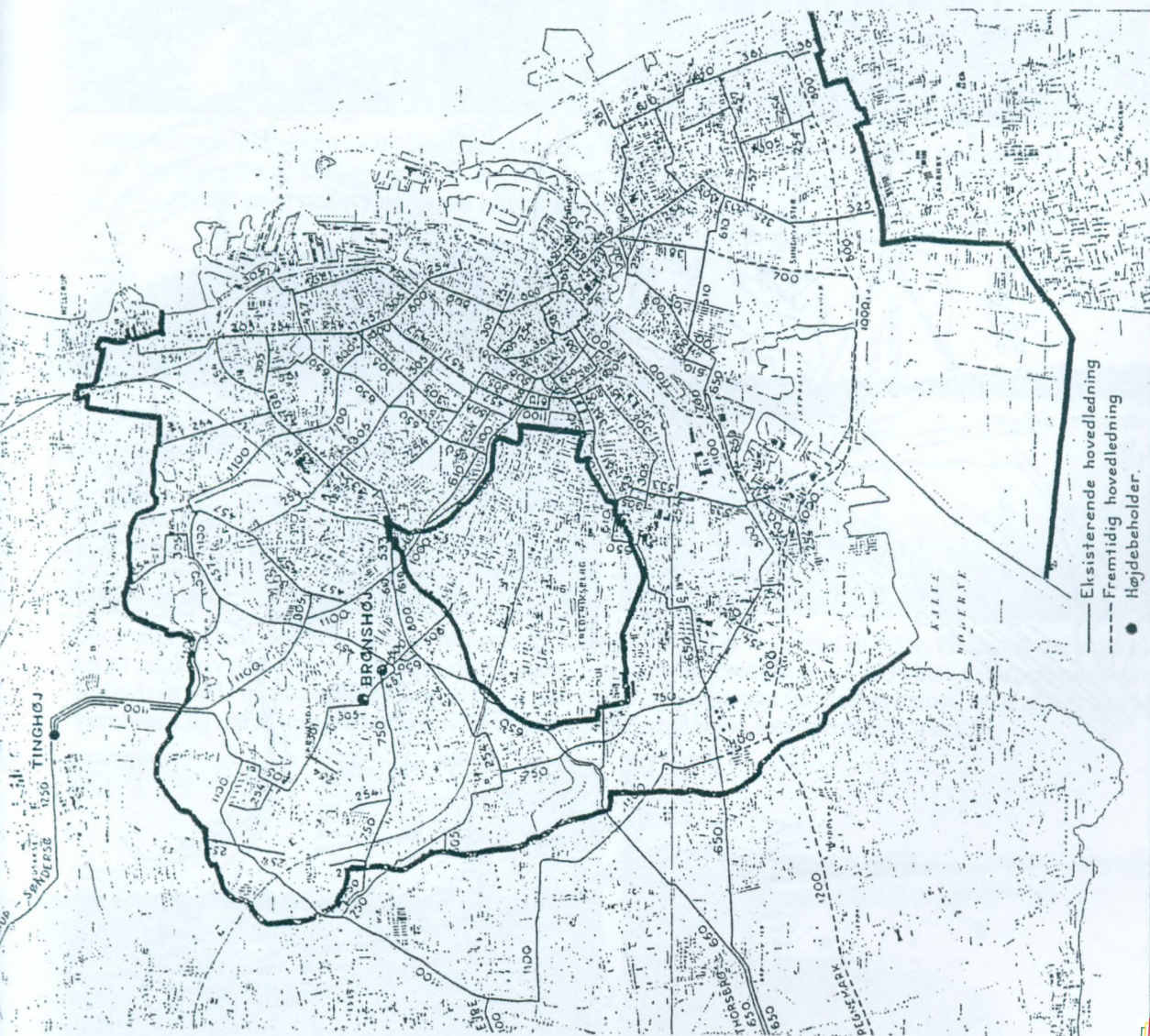


Fig. 122.
 Kort over hovedledningsnettet.

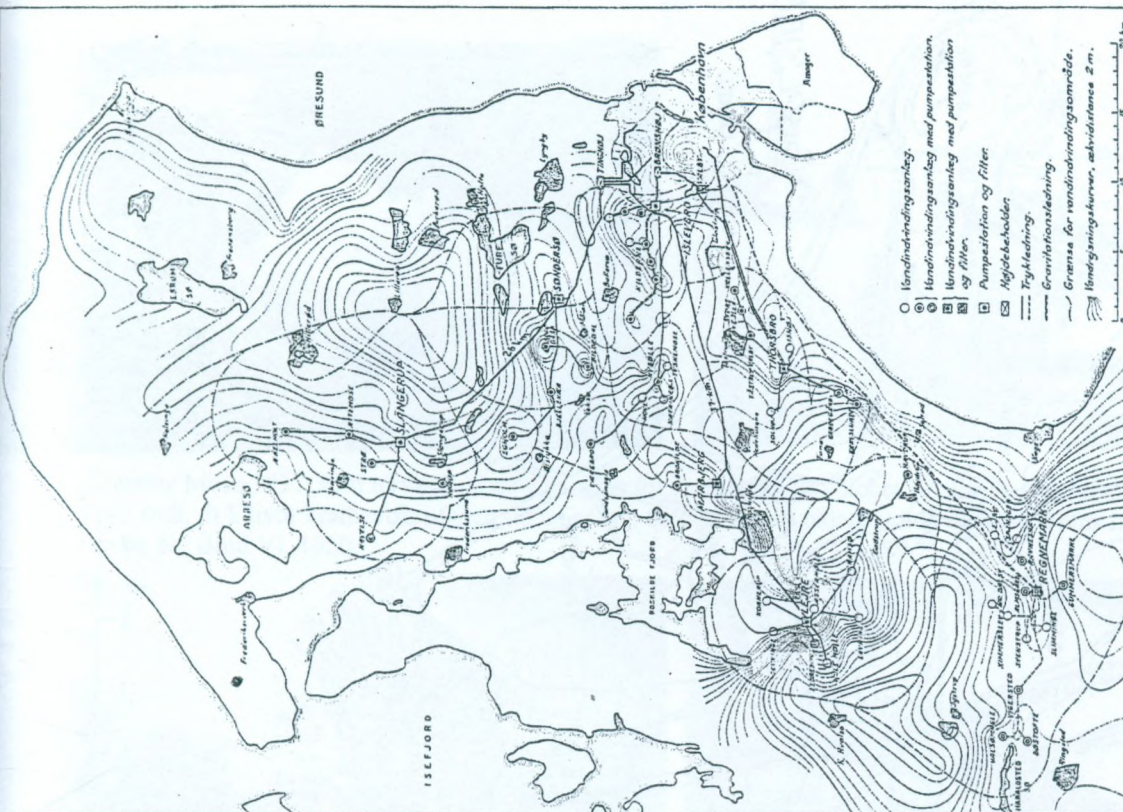


Fig. 38.
 Grundvandspejlets højdeforhold, Københavns vandforsynings anlæg med vandindvindingsmåler.

Hovedvandledninger i København og placering af højdebeholdere.
Københavns vandforsynings kildeboringer.
 Mellem ledninger fra Lejre og Slangerup er de oprindelige kildeboringer
 Fra 1850'erne.

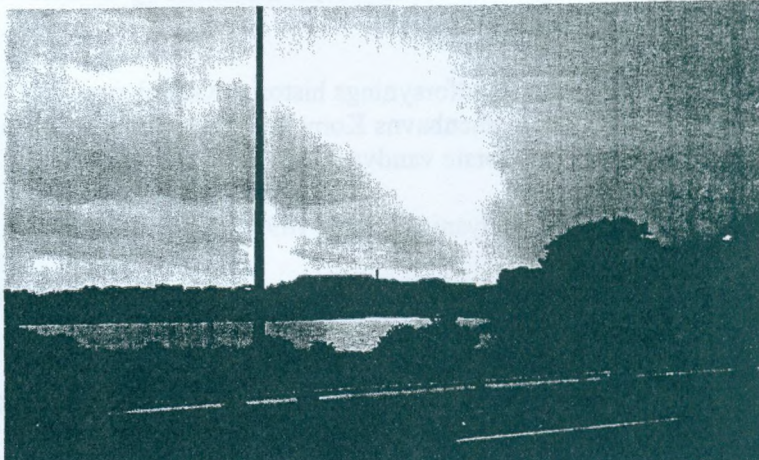
GLAD SAXE KOMMUNE



UTTERSLEV MOSE, FØR OG NU.



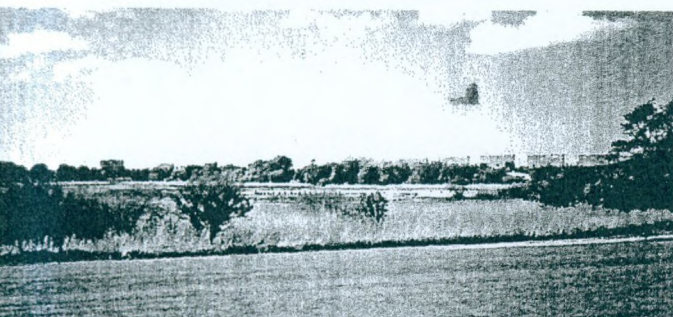
Utterslev Mose 1937, som torvemose med kanalen fra vestvolden til udlobet i Emdrup. Efter omlægningen i 1943 (bill. th.), hvor kratbevoksningen forsat er lav. Stedet er vestvoldens udlob i mosen. Fotos fra København. For og Nu Bind VI, 1950.



Kratbevoksning på bakken mod Høje Gladsaxe i dag. Tidligere har der omkring mosens ikke været skov, så billedet er illustrativt for de kratbevoksninger, der har været. Stemmingsbillede ved skumringstid ved Hareskovvej (bill. th.), hvor himlen giver nogle spændende lysvirkninger.



Der er rigt fugleliv i mosen, hvor de mange oer i mosen (bill. th.) er reserveret til disse. På land er der store plæner til rekreativ og boldspil, foruden mange gang- og cykelstier (nederst tv.). I 1999 blev det store rodzoncanlæg indviet ved Hareskovvej (bill. nederst th.), som renser overløbsvand fra kloaksystemet, samt på 2 år vandet i Vestmosen og derpå hele det københavnske vandledningsystem ind søerne omkring Indre By.



København. – De indlemmede Distrikter, Byplanmæssig Udvikling 1901-1941.
Stadsingeniørens Direktorat 1942.

København – Før og Nu. - Bind V & VI, Alfred G. Hassings Forlag – København 1950.

Lossepladser og opfyldning i København.

Historisk redegørelse for Københavns opfyldninger og lossepladser fra århundredskiftet til 1995.
Af John M. Eriksen. – Miljøkontrollen, Københavns kommune 1996.

"Kloaksagen" – København i midten af 1800- tallet. - PROJEKT
af Bent Jan Petersen, Åbent Universitet 1998.

Korte historiske oversigter om Utterslev Mose, Damhussøen og Søerne
Af Jan Bent Petersen Renseanlægget Damhusåen, Parkstien 10, 2500 Valby.

Korte redegørelser for Søerne, Damhusåen og Utterslev Mose af Bent Jan Petersen fra Renseanlægget
Damhusåen, 1998.

Københavns Vandforsynings historie, København 1959.

Udgivet ved Københavns Kommunalbestyrelses foranstaltning i anledning af hundredeåret for anlæg-
get af stadens første vandværk i 1859.

Københavns Belysningsvæsen 1892-1992, jubilæumsskrift.

Naturovervågning af Utterslev Mose 1995, - Parkafdelingen og Afløbsafdelingen 1996
Københavns kommune, Stadsingeniørens direktorat.

Naturvejleder Kim Larsen, Naturvejlederne, Parkafdelingen, Københavns kommune
Rundvisning i Mosen 19 august 1998.